

ҚАЗАҚ КӨРКЕМСУРЕТТІ ФИЛЬМДЕРІНДЕГІ АНТАГОНИСТ БЕЙНЕСІНІҢ ТИПОЛОГИЯСЫ: МӘДЕНИ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТ

Әділхан Е.Ә., erlan_adilkhan01@mail.ru

Қызылорда ашық университеті, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы

Аңдатпа.

Бұл мақалада қазақ көркемсуретті фильмдеріндегі антагонист бейнесінің типологиясы мәдени және психологиялық аспектілер тұрғысынан талданады. Антагонист ұғымының архетиптік, тарихи және экзистенциалды сипаттары сараланып, ұлттық кино кеңістігіндегі мәні мен көркемдік қызметі ашылады. Мақалада антагонист бейнесінің тарихи дамуы үш кезеңге бөлініп қарастырылады: кеңестік кезең, өтпелі дәуір және заманауи кино. Сонымен қатар, антагонистің тарихи, әлеуметтік, экзистенциалды, мифологиялық және трансцендентті типтері мысалдар арқылы талданады. Мәденипсихологиялық тұрғыдан антагонист бейнесі ұлттық сана мен рухани кодтарды бейнелейтін құрал ретінде сипатталады.

Түйінді сөздер. Антагонист, типология, қазақ киносы, архетип, мәдениет, психология, бейсаналық, трансформация.

Аннотация.

В данной статье анализируется типология образа антагониста в казахстанском художественном кино с точки зрения культурных и психологических аспектов. Рассматриваются архетипические, исторические и экзистенциальные характеристики понятия «антагонист», раскрывается его значение и художественная функция в национальном кинематографическом пространстве. В статье развитие образа антагониста условно разделяется на три этапа: советский период, переходный период и современное кино. Также на примерах анализируются исторический, социальный, экзистенциальный, мифологический и трансцендентный типы антагониста. С культурно-психологической точки зрения образ антагониста представлен как инструмент отражения национального сознания и духовных кодов.

Ключевые слова: антагонист, типология, казахстанское кино, архетип, культура, психология, бессознательное, трансформация.

Кіріспе. Қазақ көркемсуретті киносы – ұлттық мәдени кодты көркем модельдеу арқылы ұрпақтар санасында тарихи жадыны, дүниетанымдық бағдарды және рухани құндылықтарды қалыптастыратын маңызды өнер түрі. Кинематографиялық туындының драматургиялық құрылымында антагонист бейнесі ерекше орын алады, өйткені ол кейіпкерлік қақтығыстың қозғаушы күші, сюжет динамикасын анықтайтын негізгі фактор және ұлттық мінез бен әлеуметтік-психологиялық келбеттің айнасы ретінде көрінеді. Қазақ кинотануында кейіпкер болмысы, жанрлық ерекшеліктер мен көркемдік тәсілдер кеңінен қарастырылғанымен, антагонист бейнесінің жүйелі типологиясы мен оның мәдени-психологиялық мәні жеткілікті деңгейде зерттелмеген. Қазіргі кезеңде әлеуметтік өзгерістер, құндылықтар трансформациясы және қазақ кино индустриясының жанрлық тұрғыдан кеңеюі антагонист образының күрделенуіне әкелді. Дәстүрлі батырлық эпосқа тән сыртқы жау бейнесінен бастап, ішкі моральдық дағдарысқа құрылған психологиялық антагонизмге дейінгі кең диапазонда жаңа кейіпкерлік модельдер қалыптасып келеді. Мұндай өзгерістерді талдау ұлттық санадағы «жау», «қарсылас», «қоғамдық қауіп» ұғымдарының мәдени-психологиялық эволюциясын түсінуге мүмкіндік береді. Осы мақалада қазақ көркемсуретті фильмдеріндегі антагонист бейнесінің негізгі типтері анықталып, олардың мәдени және психологиялық табиғаты қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі – ұлттық кино тілі арқылы көрінетін әлеуметтік қорқыныштар, құндылықтық конфликтілер мен тарихи тәжірибенің заманауи интерпретациясын айқындау қажеттілігінде. Мақаланың мақсаты – антагонистік образдарды типологиялау, олардың функциясын ашу және ұлттық кинонарративтегі мәндік рөлін мәдени-психологиялық тұрғыдан түсіндіру.

Антагонист бейнесі көркем шығармада, әсіресе кино тілінде, тек жағымсыз кейіпкер ғана емес, тұтас оқиғаның дамуына, кейіпкерлер арасындағы тартыстың өрбуіне,

философиялық астар мен моральдық жүйенің қалыптасуына ықпал ететін күрделі тұлға. Қазақ көркемсуретті киносы да бұл құрылымнан тыс қалмай, антагонист бейнесін түрлі тарихи, әлеуметтік және мәдени-көркем контекстте қалыптастырып келеді. Бұл мақалада қазақ кино өнеріндегі антагонист бейнесінің типологиясы сараланып, олардың психологиялық құрылымы мен мәдени мағыналық жүктемесі талданады. Классикалық түсінікте антагонист – басты кейіпкердің (протагонисттің) қарсыласы. Алайда бұл қарапайым анықтама терең талдауға зәру. К. Юнгтің ұжымдық бейсаналық теориясы бойынша антагонист архетиптік көлеңке ретінде, кейіпкердің ішкі үрейі мен әлеуметтік зұлымдықтың символы ретінде көрінеді. Джозеф Кэмпбеллдің «Батырдың мың жүзі» атты еңбегінде де антагонист – батырдың жолындағы сынақтың бейнесі.

Қазақ киносы – тек драмалық әрекетті көрсететін өнер емес, ол ұлттың тарихи жадын, рухани-мәдени кодын жеткізетін құрал. Сондықтан антагонист бейнесінің де ұлттық сипатта, ар-ожданға, салт-дәстүрге, тарихи санаға қатысы ерекше. Қазақ көркемсуретті фильмдеріндегі антагонист бейнесін мәдени-психологиялық аспектіде қарастыру – ұлттық киноның мазмұндық және символдық тереңдігін ұғынуға мүмкіндік береді. Қазақ қоғамының дәстүрлі дүниетанымында жақсы мен жаман, адал мен арам, ар мен ұят ұғымдары нақты шекаралармен бөлінбегенімен, адамның ішкі болмысы мен сыртқы әрекеті негізінде бағаланған. Бұл дүниетаным кинодағы антагонист бейнесіне де ықпал етеді. Антагонист тек зұлым күш иесі ғана емес, ол моральдық шекараны бұзатын, ұлттық санаға, ар-ұжданға қауіп төндіретін тұлға ретінде бейнеленеді. Мысалы, қоғамда қабылданған этикалық ұстанымдарды бұзу, үлкенге құрметсіздік, паракорлық, сатқындық сынды әрекеттер антагонисттің мінезі мен іс-әрекетінде көрініс табады.

Кеңестік кезеңде (1950-1980 жж.) антагонист бейнесі көбінесе социалистік идеологияға қарсы кейіпкер ретінде сипатталды. Мысалы, бай, дін өкілі, отаршыл жүйеге қызмет етуші бейнелері. Олар қоғамның дамуына кедергі келтіретін керітартпа күш ретінде көрсетілді. Фильмдерде «жағымды кейіпкер – жауыз» оппозициясы айқын болды. Тәуелсіздікке өтпелі кезеңде (1990-2000 жж.) антагонист бейнесі күрделене түсті. Ол қоғамдағы тұрақсыздықты, өтпелі кезеңнің трагедиясын көрсететін символға айналды. «Фара», «Шиза» секілді фильмдерде антагонист – қоғамның өзі, жүйенің зардабы, құндылық дағдарысының көрінісі. Қазіргі қазақ киносында антагонист бейнесі философиялық сипатқа ие. Антагонист кейде сыртқы кейіпкер емес, ішкі тартыстың, рухани күйзелістің бейнесіне айналады. Бұл әсіресе «Жат», «Қыз жылаған», «Анаға апарар жол» фильмдерінен айқын көрінеді.

Қазақ көркемсуретті фильмдеріндегі антагонист бейнелерін типология бойынша қарастыру олардың күрделі мазмұндық және символдық құрылымын ашуға мүмкіндік береді. Антагонисттің тарихи типі көбіне хан, отаршыл әскербасы, әділетсіз билеуші секілді тұлғалар арқылы көрініс табады («Көшпенділер», «Жамбыл» фильмдері). Әлеуметтік антагонисттер қатарына билік басындағы жемқор, паракор, қатігез бюрократтар жатады, бұл бейнелер «Заман-ай», «Фара» сияқты фильмдерден көрінеді. Экзистенциалды антагонист – кейіпкердің ішкі күйзелісі мен рухани дағдарысының көрінісі ретінде «Жат», «Қыз жылаған» фильмдерінде айқындалады. Мифологемалық антагонисттер қазақ мифологиясына негізделіп, шайтан, қара түнек секілді зұлым күштер арқылы бейнеленеді («Орда», «Мәңгілік»). Ал трансцендентті антагонист – тікелей көрінбейтін, бірақ адамның тағдырына әсер ететін уақыт, соғыс, тарих сынды ұғымдар арқылы беріледі, мұның мысалын «Анаға апарар жол» фильмінен көруге болады. Осы типология арқылы антагонист бейнесі тек қарсы күш ретінде емес, ұжымдық сана, мәдени код және рухани ізденіс элементі ретінде қарастырылады.

Қазақ кино кеңістігінде антагонист бейнесінің қалыптасуы тек драматургиялық қажеттілікке емес, сонымен бірге ұлттық сананы айқындайтын құндылықтық шекараларға негізделеді. Жағымсыз кейіпкер арқылы қоғамдағы әлеуметтік мінез-құлықтың ауытқулары, рухани дағдарыс пен этикалық құлдырау көркем формада көрсетіледі. Осы тұрғыдан алғанда антагонист бейнесі – белгілі бір тарихи кезеңдегі қоғамдық психологияның, мәдени нормалардың және моральдық құндылықтардың көрінісі. Мәселен, кеңестік кезең фильмдеріндегі («Қараш-қараш оқиғасы», «Атаманның ақыры») антагонист көбінесе халыққа

қысым көрсетуші, әділетсіз жүйенің өкілі ретінде бейнеленсе, тәуелсіздік жылдарынан кейінгі кинода (“Рэкетири”, “Жаужүрек мың бала”, “Томирис”) ол біршама күрделенген, ішкі қайшылықтары мол, психологиялық жағынан тартымды, кейде қоғамның өзіндік көлеңкелі қырын ашатын тұлғаға айналды. Бұл қазақ қоғамындағы жаңа моральдық дилеммалар мен құндылықтық трансформацияның көрінісі екенін аңғартады.

Антагонистік типологияны бірнеше мәдени-психологиялық үлгіге бөлуге болады:

1. **Әлеуметтік деспот** – билікті жеке мүддесі үшін пайдаланып, әділеттілік қағидасын бұзатын тұлға. Мұндай образдар халық санасындағы тарихи зұлматтармен байланысты психологиялық жараларды бейнелейді.

2. **Рухани азғындалған адам** – ар-ұят, иман, отбасылық жауапкершілік сынды құндылықтарды аяқасты ететін тип. Бұл тұлға көбіне ішкі дағдарыс арқылы көрінеді және қоғамның моральдық әлсіреуіне қатысты алаңдаушылықты білдіреді.

3. **Сатқындық архетипі** – қауымның ішінен шыққанымен, сол қауымның тұтастығына зиян келтіретін кейіпкер. Қазақ киносы үшін бұл тип ерекше маңызды, себебі ұлттық дүниетанымда сатқындық тек жеке қылмыс емес, рухани құлдыраудың ең ауыр көрінісі ретінде түсіндіріледі.

4. **Қазіргі заманның криминалдық немесе әлеуметтік антигеройы** – нарықтық қоғаммен бірге пайда болған, заңсыз табыс пен күш қолдануды өмір салтына айналдырған тұлғалар. “Рэкетири”, “Бизнес по-казахски” секілді фильмдерде мұндай образдар қоғамның өтпелі кезеңдегі психологиялық күйзелістерін көрсетеді.

Қазақ көрермені үшін антагонист бейнесінің әсері оның сыртқы әрекетінен ғана емес, оның қай құндылықтарды бұзатынынан анықталады. Сондықтан ұлттық кинода зұлымдық көбіне этикалық нормаларды елемей, үлкенді сыйламау, туған жер мен ел алдындағы жауапкершілікті аттамау, ата-дәстүрді аяқасты ету арқылы көрініс табады. Мұндай көркем шешімдер қазақ мәдениетінің моральдық өзегін сақтауға бағытталған символдық ескерту қызметін атқарады. Осылайша антагонист бейнесін мәдени-психологиялық аспектіде қарастыру ұлттық киноның тек эстетикалық емес, тәрбиелік, құндылықтық, әрі тарихи-әлеуметтік қызметін терең түсінуге мүмкіндік береді. Антагонист – қара күштің символы ғана емес, ұлттық сана қандай құндылықтарды қорғайтынын және қандай дүниелерді қабылдай алмайтынын көрсететін маңызды мәдени маркер.

Қорытынды. Қазақ көркемсуретті фильмдеріндегі антагонист бейнесінің мәдени-психологиялық қыры – ұлттық дүниетаным, ұжымдық бейсана және тарихи тәжірибемен тығыз байланысты күрделі феномен. Ол тек қарама-қарсылықтың белгісі емес, көрерменнің рухани, этикалық ұстанымдарына әсер ететін көркемдік құрал. Антагонист бейнесі арқылы қазақ киносы қоғамдағы қайшылықтарды, тарихи жараларды және тұлғалық дағдарыстарды бейнелеп қана қоймай, көрерменге ой тастайды, рухани сұрақтар қоюға итермелейді. Осы себепті антагонист бейнесін талдау – ұлттық кинотанудың өзекті әрі маңызды бағыттарының бірі.

Әдебиеттер:

1. Юнг, К. Г. Архетип и бессознательное. – М., 1991.
2. Campbell J. The Hero with a Thousand Faces. – New World Library, 2008. Ногербек Р.Б. «На экране «Казахфильм». – Алматы: «RUAN», 2007.
3. Ногербек, Р.Б. Экранно-фольклорные традиции в казахском игровом кино. – Алматы: «RUAN», 2008.
4. Абикеева, Г. Кино независимого Казахстана. – Алматы: «RUAN», 2024.
5. Рахманқызы, Н. Қазақ киносы: кеше және бүгін. – Астана: Фолиант, 2017. – 600 б.
6. Мурсалимова, Г. Қазақ көркемсуретті балалар киносының даму кезеңдері (1950-2010). – Алматы: «КЕМЕЛ КІТАП», 2024.
7. Заманауи қазақ киносының мәселелері. – Алматы: «ИП Канеев ЕК», 2023.